

ספר לב טוב לר' יצחק בן אליקום מפוזנא – על חדשנות במאה ה־17

ספר לב טוב לר' יצחק בן אליקום מפוזנא הוא ספר מוסר בידיש, שנדפס לראשונה בפראג בשנת ש"פ (1620). ספר זה נסמך על מקורות עבריים, בעיקר על ספרי מוסר וספרי הלכה.

בעיני הקורא הספרות המודרני, כמו גם בעיני חוקר הספרות המודרני, נתפסת ספרות המוסר באופן סטריאוטיפי: כספרות אפיגונית, משעממת למדי, רידקטית ונטולת חדשנות.

גם **ספר לב טוב** הגם שזכה למהדורות רבות, לא זכה למחקר רב ביותר, כנראה בשל סיבות אלו.

אך בבחינת הספר ובהשוואתו למקורותיו מתגלה באופן ברור כי **ספר לב טוב** אינו עונה על הציפייה המקובלת, ויש בו מידה לא מעטה של חדשנות.

במאמר זה נעמוד בעיקר על שני החידושים הבולטים ביותר המאפיינים את הספר: הראשון הוא מטרת חיבורו והשני יחסו המיוחד לנשים.

טענתנו לגבי החידוש הראשון היא שהמטרה המרכזית של בעל **ספר לב טוב** הייתה יצירת ספר מוסר אשכנזי שיפנה לראשונה באופן ספציפי לקהל קוראים אשכנזי שעד הופעת הספר עמדו לרשותו ספרי מוסר שרובם המכריע נכתבו על ידי מחברים מן הפזורה הספרדית, בעברית או בערבית. לגבי החידוש השני ננסה להוכיח שבעל **ספר לב טוב** מציג בספרו יחס מיוחד לנשים.

כאמור: החידוש הראשון בו נדון, והוא העיקרי, קשור לקהל היעד הפוטנציאלי של **ספר לב טוב**. באופן כללי ספרות יידיש בתקופה המדוברת נוצרה בעיקר מתוך כורח המציאות, כדי לכפר על "חוסר יכולתו של חלק מהציבור... לקיים את המוטל עליו על-פי המקורות שבלשון הקודש"¹, דבר ש"הוליד את הכורח להיעזר בלשון המדוברת כדי שזו תסייע... להמשיך באורח-החיים המשתמע מהתרבות המקודשת, שערכה הדתי בלבד עמד לנגד עיניו של הציבור כולו כערך עליון שאינו מוטל בספק"². מתוך ראייה כזו של ספרות יידיש ומטרותיה מוגבל היה קהל היעד הפוטנציאלי מתחילתו לאנשים הבלתי-משכילים, לנשים ולילדים, שלא היו מסוגלים לקרוא באופן חופשי טקסטים בלשון הקודש. אך בבואנו לבחון באופן מדויק יותר מה היה היקפו של פלח אוכלוסייה זה בתקופה המדוברת הרי, גם

מבלי שיהיו בידינו נתונים סטטיסטיים מדויקים, נוכל בקלות רבה להבין כי הגדרה זו מתאימה לחלק הארי מן האוכלוסייה היהודית-אשכנזית. רוב הזכרים בקרב הציבור היהודי סיימו את לימודיהם בשלב כלשהו של הלימוד היסודי ב'חדר', או לכל היותר בשלב מוקדם של הלימוד בשיבה, והבנה ויכולת פרשנות וניתוח של טקסטים בלשון הקודש היו מלכתחילה מטרה, שהיה ברור שלא תושג אלא "על-ידי מיעוט התלמידים שכשרונם ונטייתם יכשירו אותם להתמיד בלימודיהם במשך שנים הרבה"³. לגבי הנשים רמת ההשכלה הפורמאלית הייתה, כך נראה, נמוכה אף יותר.

מכאן עולה בהכרח המסקנה כי רובו של הקהל היהודי-אשכנזי פנה לספרות יידיש. לשכבה מאוד רחבה ובלתי-מוגדרת זו ניתן להוסיף את תלמידי-החכמים שקראו את הספרות שנוצרה בידיש מתוך צורך לרעת על מה להמליץ לקהלם ולבני-משפחותיהם לקריאה, או מתוך עניין גרידא. על כך שאף הם היו בין הקוראים יעידו הן המלצותיהם של חכמים על ספרי מוסר בידיש בכלל, ועל ספר לב טוב בפרט,⁴ וכן גם הימצאותם של ספרי יידיש בספריותיהם של רבנים אשכנזים מובהקים.⁵

טענתנו העיקרית היא כי קהל היעד הפוטנציאלי של ספרות יידיש היה רחב יותר ממה שנוטים לחשוב וממילא ליוצריה של ספרות זו היה קהל יעד נרחב ביותר. הדבר נכון גם לגבי מחברו של ספר לב טוב. המחבר ניסה להיות רלוונטי ואטרקטיבי בספרו לאדם הפשוט ביותר, לאישה שלמדה – אם בכלל – מספר שנים מצומצם במסגרת כלשהי, לילד, לאדם שהשכלתו עלתה על מספר שנים מועט ב'חדר', ואפילו לתלמידי-החכם.

מטרה זו חברה למטרה נוספת, שהעמיד לעצמו המחבר: חיבור של ספר מוסר, שהיהוה תחליף לספרות המוסר העברית שהייתה קיימת עד ימיו, ספרות שנכתבה בלשון הקודש או בערבית, ושמחבריה היו בני התפוצות היהודיות-הספרדיות. לשם השגתה של מטרה כפולה זו כתב בעל ספר לב טוב את ספרו בראש ובראשונה בידיש, ובה בלבד. שפה זו, שימשה את כל התפוצה האשכנזית, ואותה בלבד. אך מעבר לכך מקורותיו של הספר הותאמו באופן בולט לתיאורי האקטואליה, לצרכים, לאורח-החיים, להלכות, לדינים ולמנהגים שנהגו באשכנז, לא רק מבחינת הלשון אלא גם מבחינת התוכן. הדוגמה הבולטת ביותר לכך שמחברו של הספר ייעד את ספרו לקהל האשכנזי נמצאת במשפט בטקסט בו סוקר המחבר את גלגוליו של העם היהודי בגלות:

נון דער נאך עטליכי הונדרט יאָרן זענן ישראל פֿר שפּרייט גיוואָרדן אין אַלי לענדר אין טייטש לַנד אין וועלש לַנד אין אונגאַרן אין פּיהם אין פּוֹלן אין רייסן אין דער מוסקי אין שפּאַניאַ אין צרפֿת אין פֿרטיגאַל אַזו ווייט אַז דיא גנץ וועלט.

וזהנה כעבור מספר מאות שנים נפוצו ישראל בכל הארצות: בגרמניה, באיטליה, בהונגריה, בבוהמיה, בפולין, ברוסיה, במוסקבה, בספרד, בצרפת בפורטוגל כה רחוק – ממש בכל העולם.⁶

אין ספק שתאיור זה של "כל העולם", ואפילו אם מתייחס המחבר רק ל"כל העולם היהודי", לוקה בחסר. כמו כן אין ספק שבחירת הארצות על ידי המחבר לא נעשתה באופן אקראי. מלבד ספרד ופורטוגל, שהיו תפוצות בהן התיישבו יהודים ממוצא ספרדי, ושבתחילת המאה ה־17 כבר לא ישבו בהן יהודים כלל וכלל, כל יתר הארצות היו תפוצות יהודיות־אשכנזיות מובהקות, או שישבו בהן גם קבוצות של יהודים ספרדים או יהודים לא אשכנזים.

מכאן שמטרתו המוצהרת של בעל ספר לב טוב הייתה להציג את העולם כפי שהוא נתפס בעיניו של היהודי האשכנזי, דהיינו: מרחב יהודי של דוברי יידיש, שמקום מגוריהם, סגנון חייהם ועולמם דומה בקווים כלליים. מובן שבמרחב העצום הזה שבו ארצות רבות הנתונות לשלטונם של שליטים שונים ושפות ותרבויות לא יהודיות רבות, היו גיוונים והבדלים במנהגים שונים, בין קהילה יהודית אחת לשנייה, ולמרות זאת ניתן להצביע על קווים מאפיינים רבים שייחדו מרחב זה ממרחבים יהודיים אחרים.

עם כל זה, הצגת ההבדלים בין העולם היהודי־אשכנזי לבין העולם היהודי־ספרדי לא עמדה כמטרה לעיניו של בעל ספר לב טוב – מטרתו הייתה העמדה של קודקס מוסרי־ספרותי שישמש את קהלו הספציפי הזה, שיתאים למנהגיו ומסורתו ויעניין אותו, ולכן מתייחס בעל ספר לב טוב באופן מאוד מודגש דווקא לתפוצה האשכנזית. הוא עושה זאת באופן בולט ועקבי בפרק הגדול ביותר מבין פרקי הספר, הפרק השישי, העוסק בדיני שבת ויום־טוב, ונסמך בעיקרו על השולחן ערוך לר' יוסף קארו. כבר בהקדמה לפרק זה מציין ר' יצחק בן אליקים:⁷

אזו שריבט דער רבינו יעקב בעל הטורים אין זיינס אורח חיים בסימן שא: נון בין איך דא אונ' ווילז נאך קערצר מכ' אונ' גיט מער שריבן וואז פֿון גיטן איז אין אונזרן לענדר אין אונזרן הייזר... אונ' וואז גיט פֿון גיטן איז אין אונזרן קהילות אין אונזרן הייזרן דאז וויל איך בלייבן לאזן.... וכך כותב רבינו יעקב בעל הטורים ב'אורח חיים' שלו בסימן שא: והנה אני כאן ואקצר עוד יותר ולא אכתוב יותר מאשר מה שדרוש בארצותינו בבתינו... ומה שאינו דרוש בקהילותינו בבתינו זאת אשאר...⁸

לאורך פרק זה מציין בעל ספר לב טוב פעמים רבות כי הוא מתייחס באופן ספציפי לדינים הנהוגים 'בקהילותינו' ו'בארצותינו', כשהכוונה היא, כמובן, לתפוצה האשכנזית. מעבר לכך, הוא מתייחס לפרטים מן המציאות אשר מאפיינים דווקא את המרחב האשכנזי, כמו פרטי מזון (כגון: "דאָרום טאָר מן אַך שטעלן דיא טשאָליט ווען זיא נאָך ווירט זיין בייא דען אויָן"). ולכן מותר גם להעמיד את הטשולנט כשהוא עדיין חם על יד התנור.⁹ שמות מטבעות (למשל: "איינר דער דא האט זיין אייגן צווייא הונדרט גילדן דער טאר קיין צדקה גיט נעמן..."). (אחד שיש לו מאתיים גילדנים אסור לו לקחת צדקה).¹⁰ פרטי לבוש (כגון: "אייך פֿטשילה טאר מן גיט דר מיט גין אויז דעם עירוב עש זייא דען דז דאש פֿטשילה ווער אן גינהעט אן איין קלייד"). (מטפחת גדולה אסור לצאת עמה מחוץ לעירוב אלא אם המטפחת תפורר לבגד).¹¹ או אף שמות חכמים אשר בעל ספר לב טוב

מוסר את שמם בספרו במצבים שהוזכרו כבר במקורותיו, לגבי דמויות קדומות, והתוספת נועדה רק להדגים שוב את אופן ההתנהגות הרצוי (כגון: "דארום איז אך אין דעם לאו לא תעמוד על דם רעיך דער זיינש חֲרַשׁ בריב עֲפָנֹט. העט ער וועלן האבן דו מן אין זאלט לייאנן. דא העט ער אין ניט צו גיטאן. מכל שכן ווען ער פֿר חֲתַמַּנֵּת איז דו ער דאש חוֹתֶם ניט וואר אויף ברעכֿן. אך איז ער עוֹבֵר דען חֲרַם רבי גרשון מאור הגולה¹² דער האט איין חֲרַם גימכֿט דו קיינר זיינש חֲרַשׁ בריב זאל אויף טאן". ובכך הוא גם עובר על ה'לאו' של 'לא תעמוד על דם רעיך' מי שפותח את מכתבו של חברו. לו הוא היה רוצה שיקראו אותו הוא לא היה סוגר אותו. מכל שכן אם הוא חתום אסור לו לשבור את החותם. כמו כן הוא עובר על החרם של רבי גרשון מאור הגולה שעשה חֲרַם שלאף אחד אסור לפתוח את מכתבו של חברו.¹³

אחד הנושאים המרכזיים שהעסיקו את יהודי אשכנז היה, ללא ספק, יחסם עם הגויים, יחס שהיה מאוד אמביוולנטי. מחד, הוא נבע מכורח המציאות. היהודים היו חלק מן החברה החיצונית, וגם כשהיו מאורגנים כקהילה נפרדת היו להם קשרים עם הגויים עקב כפיפותם לשלטון המדינה, וכן היו קשרים כלכליים עם בעלי אחוזות ועם התושבים הגויים שגרו בשכנות להם. מאידך, היה ניגוד דתי חריף בין היהודים לנוצרים. ניגוד דתי זה הביא למתח ושנאה בין שני הצדדים, ואין צורך להרחיב בנידון.

אחד מחידושיהו הבולטים של בעל ספר לב טוב הוא העובדה כי הוא מרשה לעצמו לבטא באופן גלוי את יחסו הבוטה והחריף כלפי הנוצרים. כפי שהצביע הורוביץ,¹⁴ יש נטייה בולטת במחקר ההיסטורי, אף זה המודרני, לא להאמין לאפשרות כי הייתה קיימת פעולה אקטיבית כלשהי של יהודים כנגד הנוצרים.¹⁵ מן היחס הבוטה מאוד כלפי הגויים הבא לידי ביטוי בספר לב טוב לא ניתן, אולי, להביא עדויות לפעילות אקטיבית כנגד הגויים, אך, מאידך, ברור כי יחסם של היהודים, כפי שזה בא לידי ביטוי בספר לב טוב וודאי שלא היה תבוטתני ומתרפס.

נביא שתי דוגמאות המעידות על יחסם של היהודים כלפי הגויים. הדוגמה האחת היא מן התחום הדתי, ורבות כמוה בספר לב טוב. בדוגמה זו קובע המחבר מתי ואת מי יש להציל בשבת מן השריפה:

דא האבן דיא חֲכָמִים מתיר גיוועשט צו לעשן איין שרפה השם ישמרינו אפילו אם שבת אפילו ווען איין שרפה ווער אונטר גוים טאר מן אך לעשן דען עש איז צו ביזארגן דו עש ניט ווייט קעם חס ושלום אדר דו דיא גוים חס ושלום ווערדן לויפֿן איבר יהודים אדר זונשט וואש פֿר ספנה דרויף שטינד חס ושלום דרום טאר מן וואל לעשן אפילו אונטר גוים מכל שכן אונטר יהודים חס ושלום פשיטא טאר מן לעשן.

[כאן התיירו החכמים לכבות שריפה, השם ישמרנו אפילו בשבת, אפילו כשהשריפה היא בקרב הגויים גם מותר לכבות, כיוון שצריך לדאוג שהיא לא תתפשט חס ושלום, או שהגויים חס ושלום יתנפלו על היהודים, או כל

סכנה אחרת שתצא מכך חס ושלום. לכן מותר בהחלט לכבות אפילו בין הגויים מכל שכן בין היהודים חס ושלום ברור שמותר לכבות.¹⁶

בדוגמה זו בולט יחס של שנאה כלפי הגויים, שהצלתם בעת שריפה נעשית רק בלית ברירה, כדי להגן על היהודים.

הדוגמה השנייה היא מתחום היחסים שבין אדם לחברו, והיא לקוחה מתוך תוספת של המחבר לפרק השביעי בספרו, העוסק בדיני ענווה. בעל ספר לב טוב מביא, לכאורה בשם ספר חסידים,¹⁷ סיפור המדבר על גדולתו של העניו, וזו לשונו:

נאך איין מעשה וויל איך שרייבן אויז דעם ספר חסידים. איין מעשה איין חכם האט גיפֿרעגט איין חסיד דוא בישט איין גרושר עניו אונ' דער סדר איז פֿון דען ענווים זיא זיינן אל צייט פֿריליך דער ווייל דז דער עניו אלז פֿר גוט אן נעמט דארום איז ער גאר ניט ביזארגט נייארט אויף זייני זינד אונ' אויף דאז גלות זארגט דער עניו אונ' אויף נישט מער נון דוא חסיד זאג מיר ווען בישטו אם פֿריליכשטן גיוועשט אל דייך טאג וואש איז דיר צו הנדן קומן וואז פֿר איין זך דז דוא בישט צו אלר פֿריליכשטן גיוועזט הוב ער אן דער חסיד אונ' זאגט איך בין איין מאלט אים שיק גיפֿארן זיינן אייטל גוים דרינגן גיוועשט אונ' האבן מיר גרוש רשעת אן גיטאן דז איך האב מוזן זיצן הוישן אויף דר שפיץ פֿום שיק זיא האבן גיצעכט אונ' גיפֿרעסן אונ' גיזאפֿן אים שיק. דא איז איין גוי איין רשע הרויז גנגן צו מיר אונ' האט זיך מַגְלָה עֶרְוָה קיגן מיר גיוועשט כלומר האט זיך קיגן מיר אויף גידעקט אונ' האט משתין אויף מיך גיוועשט. דא הוט מיר נישט דראן גילעגן האט מיר אפֿילו ניט בנג גיטאן דז מיך דער גוי אזא שפֿל האט גיהלטן. דאש זעלביג מאל בין איך אם פֿריליכשטן גיוועשט דז איך האב איין מַדָּה גיזעהן דז איך מיך ניט האב דער צירנט אונ' האט מיר נישט דראן גילעגן בין איך אל מיין טאג ניט אזא פֿריליך גיוועשט אז דאש זעלביג מאלט דז איך דער קענט האב דז איך אזו איין עניו בין ת"ל. דא האט אין דער חכם גילובט אונ' האט אים פֿיל ברכות געבן.

ומעשה נוסף אני אכתוב מ'ספר חסידים'. מעשה שחכם שאל חסיד: 'אתה עניו גדול והסדר של הענווים שהם כל הזמן שמחים כיון שהעניו מקבל על עצמו הכול לטובה לכן הוא כלל אינו מודאג אלא בנוגע לחטאיו, ובנוגע לגלות דואג העניו ועל שום דבר נוסף לא. והנה אתה חסיד אמור לי מתי היית שמח ביותר בכל ימי חיך? איזה מעשה קרה לך איזה דבר שבעטיו היית השמח ביותר?' פתח החסיד ואמר פעם אחת נסעתי בספינה והיו רק גויים בה ועשו כלפי רשעות גדולה עד כדי כך שהייתי מוכרח לשבת בחוץ על הקצה של הספינה. הם שתו וזללו וסבאו. אז גוי אחד רשע יצא החוצה אלי וגילה ערוותו כלפי כלומר הוא התפשט למולי והשתן עלי. ואני לא שמתי לבי לכך אפילו זה לא ציער אותי שהגוי התייחס אלי בכזאת שפלות. באותה הפעם הייתי השמח ביותר שראיתי בעצמי מידה כזאת שלא

התרגזתי ולא שמתי לבי לכך. כל ימי לא הייתי כל כך שמח כמו באותה הפעם שבה הבחנתי שאני עניו תהילה לאל. אז הללו החכם ונתן לו הרבה ברכות.¹⁸

סיפור זה מופיע במספר מקורות בנוסחים שונים. המייחד את הנוסח המופיע בספר לב טוב, הוא העובדה שזהו הנוסח היחיד שאינו עוסק באמת בצורך לקיים את מידת הענווה ולהתרחק מן הגאווה, על אף מיקומו בסופו של הפרק העוסק בדיני ענווה. על פי סיכומו ברור כי מוקד הסיפור הוא בראש ובראשונה המתח שבין היהודים לגויים, הגוי מתעמר ביהודי והיהודי שותק לו. לכאורה היה ניתן לראות בסיפור זה דוגמה נוספת לכפיפות היהודי כלפי הגוי והיכנעות לכוחו ולאגרסיביות שלו אך לא כן הוא.

הגוי גובר על היהודי באופן סמלי. הוא מוציא את אבר הזכרות שלו ומשתין עליו. פעמים רבות בהיסטוריה הספרותית מוצג אבר המין הזכרי כהוכחה לכוח ולהכרעה במאבקים. אכן, גם בסיפור זה לכאורה הגוי מנצח. אך מסיומו של הסיפור אין ספק שהקורא מבין כי הגוי רק גרם לעצמו להתבוזות, ולמעשה הוא זה שהפסיד בקרב כולו, אף שלכאורה ניצח במערכה שנערכה על הסיפון. היהודי, זה שישב כפוף ושקט בקרן זוית, הוא שהתעלה מוסרית, והתעלות זו היא הניצחון האמיתי. תחושה זו של ניצחון מתחזקת גם מתוך האלוהיה הברורה של סיפור זה לסיפורו של יונה הנביא העברי, שישב רחוק בספינה, בעוד הגויים שסביבו מנסים בכל כוחם להשקיט את הסערה אך לשווא. סיומו של הסיפור על יונה מלמד את הגויים כי רק בכוחו של יונה, זה שהאלוהים האמיתי בצדו, לנצח.¹⁹ המסקנה הנובעת מסיפורו של יונה עוברת באמצעות האלוהיה גם לסיפורנו אנו. הקוראים, כמו גם הגויים, מבינים כי בסופו של דבר, הכוח טמון דווקא במה שנראה במבט ראשון חולשה פיזית.

לא רק ביחסו לעולם החיצוני, לחברה הלא-יהודית ולחברה היהודית, מחדש בעל ספר לב טוב. חירושו הם גם בתחום היחסים שבתוך הבית היהודי – ביחסים שבינו לבינה, ובהבנתו את נפש האדם.

מאליו מובן שאין למדוד את יחסו של בעל ספר לב טוב לאישה במונחים פמיניסטיים מודרניים. תיאורים בנוסח: "אך איז דרך ארץ דו איין פֿרויא ניט זאָל הוך רידן... דען עש איז איין פריצות ווען איין פֿרויא אזא איין הוך קול אויף ווירפט... דרום זול איין פֿרומה פֿרויא זיך אונ' אירי קינדר גיוויגן במעליך צו רידן דז אירי שכינים ניט זאלן הערן אירי ריד..." [כמו כן דרך ארץ של האישה שהיא לא תדבר בקול רם... שכן זוהי פריצות כשאישה צועקת בקול רם כזה... לכן על אישה חסידה להרגיל את ילדיה ואת עצמה לדבר במתינות כדי ששכניה לא ישמעו את דבריה...]²⁰ וכו' הנמצאים בספר, אינם ערבים לאוון הליברלית המודרנית – אך בהשוואה למקורותיו של ספר לב טוב נוכל לראות מגמה של התקדמות לקראת שוויון ביחס בין הגבר לאישה, ודאי מבחינה תפקודית: למשל, בעוד שבפרק העוסק ב'כיבוד אב ואם' בספר המוסר – מקורו הראשי של ספר לב טוב – אומר המחבר: "ואסו'ור' לישיב במקומו [של האב נ.ר.] ולא ידבר לפניו אלא

ברשותו ולא יסתיר דבריו ולא יתקן דבריו בטעות. ולא ישב במקומו.]. כיצד? כגון שישב בבית הכנסת או בבית המדרש במקום הקבוע לאביו בחייו.]. ולא ידבר בפניו אלא ברשותו.]. כיצד? אסור להרבות בדברים בפני אביו אלא אם כן נתן לו רשות לדבר.]. וזה הוא מכלל כבוד אב²¹ לעומתו מציג בעל ספר לב טוב את הדברים באופן יותר שוויוני:

עש זאל זיך קינדר ניט זעצן אויף דאז פֿאטערש שטאט אדר אויף דער מוטר שטאט. קיין קינד טאר זיינס פֿאטר נאך מוטר אין אירי ריד איין פֿלן מכל שכן דז ער זיא ניט טאר היישן שוויגן. אך טאר קיין קינד ניט פֿיל רידן פֿר פֿאטר אודר פֿר מוטר.

[שאף אחד לא ישב במקומו של אביו או במקומה של אמו. לשום ילד אסור להתפרץ לדברים של אביו או של אמו מכל שכן שאסור להשתיק אותם. כמו כן אסור לשום ילד לדבר הרבה לפני אביו או אמו].²²

מעבר לשוויוניות התפקודית ניתן גם לחוש במקומות מסוימים בספר – ברגישות יוצאת מן הכלל לנפשה של האישה וצרכיה הרוחניים. כך, למשל, בשבת מדגיש המחבר עד כמה צריך הבעל לשמח את אישתו באופן מיוחד:

איין איטליכֿר בעל הבית איז מחויבֿ אם יום טובֿ פֿריליך צו זיין אונ' וואול גימוט אונ' איין פֿריליך הרץ אונ' ער זאל דער פֿרייאן זיין ווייב אונ' זייני קינדר אונ' אלי דיא צו זיינס טיש גיהערן אונ' ער זאל עשן גוט פֿלייש אונ' טרינקן גוטן וויין אונ' זיין ווייב זאל ער משמח זיין מיט גוטי קליידר אונ' זייני קינדר מיט גוט זיס אופס אונ' זיין ווייב אונ' זייני טעכטר מיט תכשיטים...

[כל בעל בית חייב לשמח ביום טוב ושיהיה לו מצב־רוח טוב ולב שמח ועליו לשמח את אישתו ואת ילדיו וכל מי שקשור לשולחנו ועליו לאכול בשר טוב ולשתות יין טוב ואת אישתו עליו לשמח בבגדים טובים ואת ילדיו בפירות טובים מתוקים ואת אישתו ואת בנותיו בתכשיטים...].²³

דוגמה נוספת, המהווה ללא ספק את אחד הקטעים המעניינים ביותר בהם מתייחס בעל ספר לב טוב לרגשותיה של האישה נמצא בקטע בו המחבר מתבסס על מדרש העוסק בדמותו של אברהם אבינו,²⁴ היושב בשער הגיהנום ומציל את היהודים משם. אבחנתו של אברהם בשאלה מיהו יהודי נעשית בעזרת סימן חיצוני: העדרה של הערלה אצל היהודים. אולם, קובע בעל המדרש, יהודי ש"חוטא יותר מדאי" אינו ניצל על ידי אברהם אבינו. לדברי בעל ספר לב טוב מי שחוטא יותר מדי הוא מי שמזנה עם גויה, ואברהם אינו מזהה אותו כיהודי, שכן ערלתו צומחת שוב בקבר. בעל ספר לב טוב חש, מן הסתם, בתמיהה של קוראיו, על צמיחה מחודשת זו של הערלה בקבר, ולכן הוא פותר את תמיהתם באופן הבא:

דיא גמרא גיט ביאָתֿ עַרְלֿ קָשָׁה לְפֿרוּשׁ²⁵ דאז איז אזו טייטש איין יודן די מזנה איז מיט איין גוי דער איז איר שווער אב צו שטין דען פֿון איין ערל

האט זיא מער הנאה אונ' ווען איין יוד בייא איין גוי²⁶ ליגט דא שפריכט די גויה זיא ווער ליבר מזנה מיט איין גוי דער די ערלה נוך הוט עז ווער איר מער הנאה מיט איין גוי דאז זעלבגי מאל ווינטש זיך דער יוד אך איין ערלה דז ער גערן איר ווילן טון וועלט...

ואומרת הגמרא 'ביאת ערל קשה לפרוש' הפירוש הוא יהודיה שהיא מזנה עם גוי, קשה לה לפרוש ממנו, שכן מערל יש לה יותר הנאה. וכאשר יהודי מקיים יחסים עם גויה אומרת הגויה שהיא מעדיפה לזנות עם גוי שעדיין יש לו הערלה, זה גורם לה יותר הנאה עם גוי. באותה הפעם מאחל לעצמו היהודי גם לערלה שכן הוא משתוקק לקיים את רצונה.²⁷

מדרש זה כולו, ואופן פיתוחו על ידי בעל ספר לב טוב מעניינים כפרשה בפני עצמה, אך אין ספק שההבנה העולה מכאן לגבי רגשותיה של האישה והעדפותיה המיניות היא ייחודית וחדשנית בהחלט.

נסיים את דיוננו הקצר בחידושי של בעל ספר לב טוב, בשתי דוגמאות נוספות. המטרה המוצהרת של בעל ספר לב טוב הייתה, אמנם, ליצור ספר מוסר, דהיינו, ספר שמעמיד את האידיאלים הרצויים לאדם שעל פיהם ינהג, ברוח המסורת היהודית – בד בבד עם הוקעת המצוי בחברתו. יחד עם זאת הוא השכיל להבין כי תוכחה מוגזמת תרחיק את קוראיו מן הספר. לפיכך בחר המחבר בדרך של קירוב הקורא על ידי קבלת חולשותיו והבנה לנפשו. על כן מבקר המחבר את הבן הלועג לאביו הזקן באופן חריף ביותר, אבל, בה בעת הוא משקף את מכבש הלחצים הרגשיים המופעלים על הבן, מתוך רגישות מקסימליסטית לסיבות שגורמות לבן לנהוג כפי שהוא נוהג:

מכט איין רוגז איבר זיין ווייב אודר איבר זייני קינדר אודר איבר זיין קנעכט אודר איבר זיין מייד מכט ער זיך צארניג אונ' ער מיינט דא מיט זיין קאטר אודר מוטר.

נמתרגז על אישתו או על ילדיו או על עבדיו או על שפחותיו הוא מתרגז והוא מתכוון בכך לאביו או לאימו.²⁸ הבן מעתיק את כעסיו על ההורים ומשליך אותם על קרוביו האחרים.²⁹

בצורה דומה ורגישה אף היא, מתאר המחבר את מלחמתו של האדם המאמין ביצר הרע:

אוב דיך דער יצר הרע וועלט אב רידן פֿון גאטש דינשט אז ערש וואול קאן אונ' שפרעך צו דיר אייא איך בין שוואך צו גין אין היץ אודר קעלט אודר איך קאן ניט פֿסטן איך מעכט חס ושלום קרנג ווערן אודר וויא זול איך צדקה געבן איך האב זעלברט מיט מיר צו טון אודר איך מוז מייני קינדר דער נערן אויף אלי דיא מצות קאן ער וואול אויש ריד מכֿן דז ער אין אב רידן וויל.

ואם יצר הרע ירצה להסיר אותך מעבודת האלוהים כפי שהוא יכול בהחלט והוא אומר אליך 'אוי, אני חלש ללכת בחום או בקור או איני יכול

לצום אני עלול חס ושלום לחלות או כיצד אתן צדקה יש לי בעצמי לעסוק בשלי או אני חייב לפרנס את ילדי' לגבי כל המצוות הוא יכול בהחלט לתרץ, כדי שהוא יפרוש ממנו³⁰].³¹

מכלל הזוויות בהן סקרנו את הספר עולה בבירור חדשנות ביחסו של בעל ספר לב טוב. החדשנות באה לידי ביטוי גם בבחירתו בטקסט ביידיש, המשקף לפני קוראיו הפוטנציאליים את המציאות הקרובה אליהם ועוסק בעניינים הרלוונטיים להם, וגם בעצם הצגת המציאות השלילית כאנושית ומובנת, אף כי זקוקה לשינוי, שכן זוהי מטרתו המוצהרת של המחבר בעצם בחירתו ב'אנר של ספרות מוסר. אין ספק שאת החדשנות, המקוריות והרגישות הרבה של הספר חשו הקוראים כולם, הן משכו את לבם, וגרמו במישרין לכך שהספר זכה לתפוצה ולאהדה רבה במשך ארבע מאות שנה, למן צאתו לאור בפעם הראשונה ועד ימינו אלה.

הערות

- 1 ח. שמרוק, ספרות יידיש: פרקים לתולדותיה, תל-אביב תשל"ח, עמ' 13.
- 2 שם, שם.
- 3 י. כ"ץ, מסורת ומשבר - החברה היהודית במוצאי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ו, עמ' 222.
- 4 למשל בצוואתו של מוהר"ר שעפטיל בן השל"ה בעל ווי העמודים (ראה ש. אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל - מתחילת ימי הביניים עד לתקופת ההשכלה, תל-אביב 1943, עמ' סט); בצוואתו של ר' משה חסיד מפראג (שם, עמ' קעז) ועוד.
- 5 כמו למשל ר' יצחק קצנלנבויגן, שרשימה מספריו ביידיש ראה אצל ז. גריס, הספר כסוכן תרבות בשנים 1700-1900, תל-אביב תשס"ב.
- 6 ספר לב טוב, מהדורת פראג 1620, דף כג ט"ד.
- 7 בעל ספר לב טוב טוען כי ספרו נסמך לא על השולחן ערוך, אלא על ארבעה הטורים לר' יעקב בן אשר, הידוע בכינויו 'בעל הטורים', טענה שאף היא נובעת מתוך רצון להסתמך על מקורות הזוכים ללגיטימציה אשכנזית רחבה יותר, וראה על כך בהרחבה בעבודת הדוקטורט שלי (שטרם התפרסמה).
- 8 ספר לב טוב, ראה הערה 6, עמוד נב ט"ג.
- 9 שם, דף סח ט"ד.
- 10 שם, דף מב ט"ד.
- 11 שם, דף סא ט"ד.
- 12 One of the first great German talmudic scholars and a spiritual molder of German Jewry (c. 960-1028) [אחד מחוקרי התלמוד האשכנזים הגדולים הראשונים ומעצב רוחני של היהדות האשכנזית]. אנציקלופדיה יודאיקה, ירושלים 1973, כרך 7, עמ' 511-513.
- 13 שם, דף קיג ט"א.
- 14 א. הורוביץ "הצלב הדוקר" ויהודי אירופה בימי הביניים, בתוך יהודים מול הצלב - גזרות התנ"ו בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה, ירושלים תש"ס, עמ' 118-140.
- 15 הורוביץ מייצג את מתנגדיה של גישה זו, תוך שהוא מדגים את טענתו באמצעות דוגמאות בהן יהודים אשכנזים ביוז באופן אקטיבי את הצלב.

- 16 ספר לב טוב, ראה הערה 6, דף עג ט"ג.
- 17 כפי שעמדתי על כך בעבודת הדוקטור שלי מקורו של הסיפור אינו בספר חסידים, שם מוזכר באופן מאוד מצומצם... אלא בסיפורו של הרמב"ם בפירושו למסכת אבות. סיפור זה בנוסח המצוי אצל הרמב"ם מוזכר, אם כי בקיצור רב גם בבראגנטשפיגל וכן בקיצור רב מופיע הסיפור בראשית חכמה, שם מציין המחבר כי מקורו של הסיפור הוא בספר חסידים, וכנראה משם שאב בעל ספר לב טוב את הטענה כי זהו מקור הסיפור.
- 18 ספר לב טוב, ראה הערה 6, דף פ ט"ד-פא ט"א.
- 19 יונה, פרק א' פסוקים 4-15: "וה' הטיל רוח גדולה אל הים ויהי ים ער גדול בים והאניה חשבה להשבר; וייראו המלחים ויזעקו איש אל-אלהיו... ויונה ירד אל-ירכתי הספינה וישכב וירדם; ויקרב אליו רב החבל ויאמר לו מה-לך נרדם קום קרא אל-אלהיך אולי יתעשת האלהים לנו ולא נאבד... ויאמרו אליו הגידה-נא לנו באשר למי-הרעה הזאת לנו מה-מלאכתך ומאין תבוא מה ארצך ואי-מזה עם אתה; ויאמר אליהם עברי אנכי ואת ה' אלהי השמים אני ירא אשר-עשה את-הים ואת-היבשה... וישאו את-יונה ויטלוהו אל-הים ויעמד הים מזעפר".
- 20 שם, דף נא ט"ג-ט"ד.
- 21 ספר המוסר, מהדורת קראקא 1598, דף עא ע"ב.
- 22 ספר לב טוב, ראה הערה 6, דף פב ט"א.
- 23 שם, דף עז ט"ד-עז ט"א.
- 24 מקורו של המדרש הוא בבראשית רבה מ"ח ח' וזו לשונו: "א"ר לוי לעתיד לבא אברהם יושב על פתח גיהנם ואינו מניח אדם מהול מישראל לירד לתוכה. ואתן שחטאו יותר מדאין. מה עושה להם? מעביר את הערלה מעל גבי תינוקות שמתו עד שלא מלח. ונותנה עליהם. ומורידן לגיהנם" (וביל"ש, פר' "וירא" סימן יח).
- 25 משפט זה אינו נמצא בגמרא. המקור היחיד הוא, המדבר על דינה, בתו של יעקב אבינו וגורס כך: בראשית רבה (תיאודור-אלבק) פרשה פ ד"ה (כו) ויקחו את: "ויקחו את דינה מבית שכם ויצאו, ר' יודן אמר גוררים בה ויוצאים, אמר ר' חוניה הנבעלת מן ערל קשה לפרוש...".
- 26 צ"ל 'גויה' וכך תוקן במהדורות המאוחרות יותר של ספר לב טוב.
- 27 ספר לב טוב, ראה הערה 6, דף פט ט"ד.
- 28 שם דף פב ט"ד-פג ט"א.
- 29 המונח המשמש בפסיכולוגיה לתהליך זה הוא 'התקה' (displacement).
- 30 דהיינו: מאלוהים.
- 31 ספר לב טוב, ראה הערה 6, דף יט ט"ד.